

6. Мирович А. Основные функции частиц в современном русском языке / А. Мирович // Лексикографический сборник. – М., 1962. – Вып. V. – С. 105-111.
7. Николаева Т.М. Семантика акцентного выделения / Т.М. Николаева. – М. : Наука, 1982. – 104 с.
8. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании : на материале славянских языков / Т.М. Николаева ; под. ред. В.Н. Торопова. – [изд. 2-е, стереотипное]. – М. : УРСС, 2005. – 168 с.
9. Пророкова В.М. Слова-«приправы», слова-«заплаты». Модальные частицы в немецком языке / В.М. Пророкова. – М., 1991. – 127 с.
10. Словник української мови : в 11 т. / [редкол.: І.К. Білодід (головний редактор) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
11. Стародумова Е.А. Акцентирующие частицы в современном русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Е.А. Стародумова. – Л., 1974. – 24 с.
12. Сущинский И.И. Коммуникативно-прагматическая категория акцентирования и ее роль в вербальной коммуникации (на материале немецкого языка) / И.И. Сущинский // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 110-120.
13. Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис / [Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина, А.А. Кибрик и др.] ; [РАН. Ин-т языкознания]. – М. : Наука, 1992. – 281 с.
14. Чолкан В.А. Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01 / В.А. Чолкан. – Івано-Франківськ, 2001. – 18 с.
15. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н.Ю. Шведова. – М. : АН СССР, 1960. – 377 с.

В предлагаемой статье раскрывается модальный потенциал ограничительно-выделительных частиц; особое внимание уделено выявлению выражаемых этими частицами дифференциальных субкатегориальных модальных значений и описанию условий их реализации.

Ключевые слова: модальные частицы, ограничительно-выделительные частицы, частица, модальность, субкатегориальное модальное значение.

The article contains deep investigation of restrictive-accentuate particles' modal potencies. The spectrum of differentiated subcategorical modal meanings represented by such particles' variant was logically qualified. The variety of modal meanings' implementation's conditions was ascertained precisely.

Key words: modal particles, restrictive-accentuate particles, particle, modality, subcategorical modal meaning.

УДК 811.161.2'367.7

С. А. Романюк

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНИЙ СКЛАД КАТЕГОРІЙ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У пропонованій статті проаналізовано морфологічні та синтаксичні грами категорії темпоральності, визначено їхній статус у складі цієї категорії. Морфологічну категорію часу формує система формальних засобів вираження значень теперішнього, минулого і майбутнього, особливий статус давноминулого часу впливає на труднощі його визначення.

Ключові слова: минулий, майбутній, теперішній час, морфологічна категорія часу дієслова, момент мовлення, синтаксична категорія часу речення.

Мові властива темпоральна багатовекторність, тому у ній реалізовані всі часові сфери буття – минуле, теперішнє й майбутнє. Спеціалізованими засобами вираження категорії часу в мові (в українській і в інших слов'янських) є форми дієслова, які узагальнюють її функціонування, але не завжди адекватно і повно передають об'єктивний час перебігу дії. Часову тривалість дії / події у мові та мовленні передають і поза межами дієслівної системи – за допомогою лексичних маркерів часу, семантики часових прийменників і прислівників, прийменниково-відмінкових форм, особливих синтаксичних конструкцій, контексту та інтонації. Усі ці засоби у різноманітності форм і можливостей вираження складають багатовимірну категорію темпоральності, яка у наших дослідженнях постає системою грам – семантико-синтаксичних (грамми означеної / неозначеної одночасності, означеної / неозначеної наступності, означеної / неозначеної попередності), а також грам морфолого-синтаксичної природи, які є об'єктом пропонованого дослідження.

Опис і аналіз статусу й структури категорійних одиниць, а серед них – темпоральних належить до актуальних проблем теоретичної граматики. Широке витлумачення часу інтегрує комплекс часових значень, тому потребує чітко вираженої диференціації та визначення її складників. Особливості кожного з компонентів темпорального комплексу і різноманітні аспекти їхньої взаємодії доцільно проаналізувати в межах цілісної системи. Зазначений підхід до такого аналізу ґрунтується на положеннях сучасних функціонально-граматичних досліджень, а пропонована стаття висвітлює одну зі сфер вияву часу в мові – взаємодію часових грам у площині граматики і синтаксису.

Фізичні часові ознаки лінійності, протяжності, сегментності, векторності відображені у категоріях часу дієслова, що виступає предикатом на семантико-синтаксичному рівні речення. Змістовою основою граматичного часу є усвідомлення людиною поняття співвіднесеності дії з моментом мовлення [25: 241]. Момент мовлення, який є точкою відліку локалізації дії / стану на

часовій осі, є єдиним у мовному відображенні подій орієнтиром, за яким мовець локалізує дію в одному з трьох часових планів: теперішньому, минулому чи майбутньому [26: 165]. Момент мовлення, точно не окреслений ні у фізичному плані, ні у психологічному, у мові залишається єдиним орієнтиром, єдиною точкою на часовій осі, стосовно якої окреслюємо часове значення дієслівної форми. Цю тезу відстоює О. В. Ісаченко, зазначаючи, що „ефемерна точка”, яка рухається на осі часу і розділяє „минуле” від „ще не минулого”, у мові перетворюється в точний „прилад”, за допомогою якого мовець „сегментує” час” [18: 421-422]. А. П. Грищенко зазначає, що „під моментом мовлення розуміють абстрактну граматичну точку відліку що виступає часовим орієнтиром здійснення процесу, який може: 1) бути одночасним з нею, тобто збігатися з моментом мовлення; 2) передувати їй, тобто здійснюватися до моменту мовлення; 3) наступати після неї, тобто здійснюватися після моменту мовлення” [12: 377]. Фактично, це – зовнішні характеристики часу як загального усвідомлюваного факту, оскільки внутрішні характеристики репрезентує категорія аспектуальності, що виступає „характерною рисою віртуального процесу з погляду змісту останнього” [1: 91]. Virізнєння граматичної категорії часу постає як „вираження часової співвіднесеності подій, які відбуваються в об’єктивній дійсності” [25: 241]. Час і вид – взаємозалежні категорії, оскільки мають спільну сему часу.

Функціонально-семантичну зовнішню- та внутрішньотемпоральну систему складають компоненти: морфологічна категорія часу дієслова, синтаксична категорія часу речення, категорії таксису й аспектуальності. Категорію часу традиційно визначають як таку, що слугує зовнішній локалізації перебігу тривалості дії на часовій шкалі. Категорія виду характеризує внутрішній бік дії, ситуації, визначаючи спосіб їхнього перебігу. Морфологічний час постає у системі протиставлених один одному рядів морфологічних форм. Термін „форма”, прийнятий у мовознавстві, визначає єдність значення і засобів його вираження. Форма – це „тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов’язаний з його сутністю, змістом” [8: 1328]. Морфологічна категорія часу вказує на взаємовідношення диференційно-семантичних ознак (неконкретизованої дії і граматичного моменту мовлення), які водночас є відображенням реальної дії і реального комунікативного процесу [2: 41-45]. Основною умовою виділення морфологічної категорії, на думку багатьох мовознавців, є наявність опозиції, протиставлення один одному рядів форм у межах того ж семантичного змісту [6: 29-30; 11: 39-43; 13: 3-16].

Морфологічну категорію часу найповніше представляє дієслово як ознаковий динамічний компонент – частина мови, у якій морфологічне вираження часу реалізують форми індикатива. Ця категорія належить до словозмінних, оскільки охоплює форми слів із тотожним лексичним значенням, які проте розрізняються семантикою цієї категорії. Але зауважимо, що час нерідко виражений і в інших частинах мови (не в дієслові), і цей спосіб позначення часто буває точнішим, ніж позначення часу за допомогою дієслівних форм [14: 297]. Наприклад, лексико-синтаксична категорія датування постає одним із виражальних засобів належності події до певного часового інтервалу. Функція датування виражена синтаксемами, до складу яких входять числівники та іменники в родовому або називному відмінку без прийменника, з прийменниками *в (у), від, близько* (зі значенням приблизності). Найчастіше у таких реченнях функціонують форми майбутнього і минулого часів. Конкретне датування (власне датування) виражає лише спеціальна термінологічна лексика. Наприклад: *Ще в 1964 році на секретаріаті ЦК комсомолу України був розгромлений мій цикл есе „Сонце в Чигирині”, що друкувався у „Молоді України” (Р. Федорів); 31 січня 1943 р. мене було привезено в Кремль (О. Довженко); В галузі мови в 20-30 роках справа йшла про етапи завершування процесу формування єдиної літературної мови (Українське слово); Стривайте, було це в двадцять шостому, а може, й у двадцять восьмому [році – С. Р.] (Ірина Вільде); В середині 90-х років минулого століття знайшов я в своїх паперах... дві сторінки машинопису, датовані 1991 роком... (П. Осадчук); Ця незначна подія трапилася 22 листопада о 00.00 за Київським часом у м. Ярємчому (І. Карпа).*

Протиставлення дієслівних форм дійсного способу щодо зазначеної точки відліку реалізується у граматичних формах теперішнього, минулого і майбутнього часу, що функціонують як часткові категорії загальної морфологічної категорії часу [12: 377]. Граматичну категорію моделюють граматичні форми, які утворюють його парадигму. Парадигми речень є способом реалізації синтаксичних і морфолого-синтаксичних категорій речення. Часову парадигму речення утворює уся сукупність форм речення, які відтворюють синтаксичну категорію часу, а її членами є „різні структури речення, що допускають у своєму складі різну кількість темпоральних форм дієслова” [19: 69]. Часова локалізація дії вирізняється у системі вже закріплених протиставлюваних (парадигматичних) форм, об’єднаних загальною ідеєю часу.

Граматична категорія часу виражає часову послідовність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності або мисляться такими, що можуть відбутися [9: 91]. Її реалізують взаємно протиставлювані грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу. Термін „грамема” введений американськими лінгвістами, які започаткували напрям дескриптивізму – виток психолінгвістики; вони використовували його на позначення граматичних значень як компонентів граматичної категорії. Поясненням слугувало те, що різні грамеми однієї категорії виключають одна одну і не можуть бути одночасно виражені в одному слові. На противагу розумінню грамеми як тільки значеннєвої величини, тобто елементарної одиниці граматичного значення, постає діалектичний підхід до її опису. Російський мовознавець О. В. Бондарко наділяє поняття „грамема” двосторонньою сутністю – вона має план змісту і план вираження [6: 24-26], учений визначає також грамему як складову морфологічної категорії [5: 24-26], описує грамеми функціонально-семантичних полів [4: 38-45]. Єдність граматичного значення і співвіднесеного з ним формального показника утворює двосторонню мовну одиницю, граматичний знак, тобто грамему. Це поняття наближене до „формальної категорії” О. М. Пешковського [24: 21], який зазначає, що грамема є своєрідною формальною величиною, що становить ряд форм, „відмінних за своїми формальними частинами, але цілком однакових за одним яким-небудь значенням” [24: 24]. У науковій літературі еквівалентами виступають також поняття розряд граматичної категорії, граматична форма: О. І. Смирницький називав грамему „категорійною формою” [27: 28-32], З. І. Іваненко, яка описала прийменникові конструкції зі значенням часу, а також їхню синоніміку, назвала їх „часовими зворотами” [16; 17]. До питання грамемного складу категорії темпоральності вперше звернувся М. В. Мірченко, який запропонував грамемний підхід до вивчення синтаксичних категорій речення й запропонував розрізняти грамеми одночасності й різночасності [23].

Граматична морфологічна категорія є не тільки системою опозицій елементарних граматичних значень, але й системою протиставлень грамем як двосторонніх сутностей, наділених власним (стандартним) потенціалом позначень. Зауважимо, що відсутність такого протиставлення грамем певного виду в мові свідчить про відсутність відповідної граматичної категорії. У формальній структурі граматичної категорії грамема постає одним із протиставлюваних один одному рядів граматичних форм, наділених тим же значенням. Основним структурним типом грамеми є ряд морфологічних форм, об'єднаних значенням одного з компонентів граматичної категорії, які формують морфологічну категорію. В енциклопедії „Українська мова” подано ширше, значеннєво-формальне визначення грамеми, а також синтаксичних форм – рядів синтаксичних конструкцій, що виражають те ж синтаксичне значення [28: 117]. Грамема є компонентом граматичної категорії, тобто видовим поняттям щодо граматичної категорії – родового поняття [Там само]. Вона виступає мінімальною, далі неподільною категорійною одиницею, безпосередньо підпорядкованою категорії [10: 28; 23: 79]. Категорії розрізняються сукупностями властивих їм грамем [10: 28]. Як і граматична категорія, грамема поєднує в собі граматичне значення та засоби його вираження.

Категорія дієслівного часу становить граматичне ядро темпоральності і виступає системою протиставлених один одному рядів граматичних форм, які виражають відношення дії до моменту мовлення. Якщо інтерпретувати перебіг дії-ознаки щодо мовленнєвих параметрів початку і кінця мовлення, категорія часу постає інтерпретаційною комунікативною ознакою речення. Локалізація, яку виражають дієслівні часові форми, може взаємодіяти з детальнішою вказівкою на часові значення за допомогою лексичних чи синтаксичних засобів (напр., обставин часу в простих ускладнених реченнях і сполучників у складних складнопідрядних реченнях). Часова парадигма дієслова у прямому значенні визначає подію (процес, стан) безпосередньо щодо моменту мовлення як одночасну (теперішній час), попередню (минулий час) і наступну (майбутній час). За відносного ж функціонування (наприклад, у підрядних реченнях) дія-ознака орієнтована в часі щодо дії-ознаки головної частини і входить до іншої категорійної величини – таксису.

Поняття таксису трактують по-різному. Р. О. Якобсон виділяє таксис як категорію, яка „характеризує повідомлюваний факт у відношенні до іншого факту і безвідносно до факту повідомлення” [30: 101]. Зауважимо, що термін „факт” учений уживає паралельно з термінами „подія”, „дія”, „ситуація”. О. В. Бондарко описує таксис як функціонально-семантичну категорію, яка базується на взаємодії семантичних елементів різних мовних рівнів: морфологічного (видові опозиції), лексико-граматичного (прийменники, прислівники, сполучники), синтаксичного (певні типи поліпредикативних речень) [7: 132-136]. М. В. Мірченко кваліфікує таксис як функціонально-семантичне поле – синтагматично-модельовану категорію, що „передає характеристику впорядкованості реального значення часу у парадигмі „раніше – пізніше – одночасно” [23: 296]. Таксис характеризує співвідношення дій, подій, процесів, позначуваних у реченні, в часі відносно

один одного. Це синтаксична категорія, оскільки семантика і ознаки таксису поза реченням не існують. Його значення виражають відношення між процесами, а формою є сукупність різних елементів реченнєвої структури, зокрема видо-часові форми головного і залежного дієслів (або їхня відсутність у залежного дієслова і лексичного значення головного дієслова). Таку змістову структуру речення можемо визначити як вираження характеру перебігу і розподілу дієслівних процесів у часі відносно один одного. Таксис – це повідомлювані факти (ситуації, дії), які співвіднесені тільки один із одним як відображені у мові об'єктивні дані (наприклад, *встати і підійти; сидіти і писати – вставши, підійшла; сидючи за столом, писала*): *Ми пили чай в родинному колі, мирно розмовляли, він подарував мені свою останню книжку* (Ю. Шевельов); *Чоловік має виховуватися в дусі раціональності, вивчати замолоду природничі та суспільні науки, виробляти сенс справедливості* (С. Павличко); *Він відмахнувся від паскудного голосу й сів перекусити яблуком та почитати „Замок” Кафки* (Л. Дереш). Основною семантичною характеристикою таксису назвемо часову співвіднесеність події підпорядкованого предиката (дієслівного або недієслівного) з головною подією безвідносно до моменту мовлення (окреслюємо таксисну сему впорядкованості – від первинного значення „таксис – порядок”).

Категорійне значення дієслівних форм теперішнього часу виражає процесну ознаку, тривалість якої збігається з моментом мовлення. Це значення міститься у вказівці на віднесеність ситуації до теперішнього часу, який визначаємо як „тепер” у найширшому і найзагальнішому значенні. Семантичне ядро теперішнього часу – це теперішній час; значення ж невластиве теперішнє (розширене) дотичне до нього. Грамему теперішнього часу становлять лише дієслова недоконаного виду (НВ), вона виражає часову ознаку дії, співвідносну з моментом мовлення. Граматичні форми теперішнього часу в прямому вживанні реалізують два значення: детерміноване, коли дія відбувається у певний часовий проміжок (*сьогодні, нині, тепер*) і недетерміноване, коли дія відбувається безвідносно щодо часових меж: воно може бути уточнене прислівниками *завжди, постійно*. Теперішній актуальний час позначає реальний збіг виконання дії або тривання стану з моментом мовлення, це вираження конкретної часової локалізації: *Дописую „Мічуріна”*. *Чим більше пишу і вдумуюсь в написане, тим більше люблю сю людину* (О. Довженко); *І тут відчиняються двері і до кабінету входить Славик* (С. Жадан). Теперішній неактуальний виражає значення часового узагальнення (постійність ознак); узуальність процесуальних ознак; коментування дій у сценічних ремарках та інших поясненнях, напр., *Не раз кажу: змагайся і шукай!* (О. Теліга); *...і щодень ми відкушуємо посмішки перевертнів* (О. Пашук); *Що з осяянь своїх ми щодня непомітно втрачаєм?* (Л. Костенко); *Щось востає у мене. ...І щоразу вдає, що йде назавжди* (С. Пиза); *А крила гояться, і я знов лечу до сонця, до щастя. І знов ріжу зводи небесні і падаю* (В. Стефанік); *Проте існування різноманітних діалектизмів, сленгізмів тощо доводить, що мова залишається динамічною системою, яка постійно живе і розвивається* (О. Кондратюк).

Центральне розташування грамеми теперішнього часу в сукупності часових грамем спричиняє її проникнення в інші грамеми. Внутрішня рухливість часових значень теперішнього набуває зовнішньої рухливості, а тому форми теперішнього часу дієслова переносяться у значеннєву сферу минулого і майбутнього. Дієслівні форми теперішнього часу у певних контекстах втрачають свої первинні категорійні функції і передають вторинні значення, наприклад, коли дієслово теперішнього часу позначає дію, що стосується минулого: *Воно, було, мені лунає У безсонні довгі ночі І єднається так дивно з візерунками гарячки* (Леся Українка); *А в мого брата була дівчина, Боже мій милий, яка дівчина. Таке ж воно молоде та щасливе! Ніякого лиха не знає, не відає, бігає собі та сміється, мов у срібні дзвоники дзвонить* (Марко Вовчок). У прикладі *А вчора йду з роботи. Так натомилася. Дивлюсь: аж він малює будяки, що я не дополола* (О. Довженко) дієслово у формі презенса вносить у зміст речення точку зору спостерігача, а прислівник *вчора*, подаючи реальну конкретну локалізацію події, одночасно відображає той темпоральний план, у який перенесено форму презенса, і в такий спосіб указує на нову віднесеність цієї форми. Форми теперішнього часу широко вживаються в значенні майбутнього, на часовий план розповіді часто вказують часові актуалізатори. Віднесенню теперішньої дії у план майбутнього сприяє вживання лексем на зразок *завтра, за добу, через годину, днями*, напр.: *Завтра відкривається IX Київський міжнародний книжковий ярмарок* (З газети); *За годину обоз втихомирюється* (У. Самчук); *Через півгодини наш потяг рушає* (З газети); *Днями виповнюється 100 років від дня народження нашого видатного земляка-олександрійця, українського філософа Дмитра Івановича Чижевського* (З газети); *Зрозумійте - днями виступаємо на велику справу* (О. Довженко); *Ну, ось із Мінська вчора дзвонили, сказали, що маленька книжка скоро виходить* (Л. Костенко). І навпаки, для розуміння дії як майбутньої достатньо відсутності тих особливих умов, які необхідні для вираження теперішнього в значеннєвій сфері майбутнього: *Я*

писатиму статтю; готуватиму виступ; Василь мене, вже, мабуть, жде; піду швидше до нього; а як посиджу з ним та **вертатимусь** додому, тоді і ягідок назбираю (Г. Кв.-Основ'яненко); *Гаразд, нікому не писатиму* (Леся Українка). Найтипівішою транспозиційною функцією грамеми теперішнього часу є її перехід у минуле (теперішній історичний), коли теперішній час актуалізує реально минулі події. Форма теперішньо-майбутнього доконаного виду (ДВ) може виступати у функції теперішнього історичного; майбутнього історичного, коли мовець заздалегідь передбачає результат дії у майбутньому. Відзначимо, що реалізація знаданих значень вимагає особливих синтаксичних умов – або складних речень, або речень із додатковими конкретизаторами тощо.

Минулий час – форма дієслова, прямим значенням якої є вказівка на те, що дія або стан відбувалися або відбулись до моменту мовлення про неї чи завершилися у цей момент. Дієсловом у формі минулого часу властиве розрізнення доконаного і недоконаного виду. Значення форм минулого часу залежить від їхніх видових характеристик, оскільки в основі видової опозиції зберігається семантико-граматична ознака цілісності дії, межі її перебігу – завершення. Минулий час ДВ передає перфектне й аористичне значення. Основною функцією минулого часу НВ є зображення дії у перебігу, без орієнтації на початок і кінець. Основною функцією грамеми минулого часу ДВ є вираження факту минулої дії, яка відбулася і результат якої триває на момент її опису; це здійснений результат, який триває у момент мовлення і навіть охоплює його. Порівняно з грамемою теперішнього часу, грамема минулого часу однозначніша, а незначні відхилення від абсолютного вживання форм минулого часу НВ (напр., спрямування у сферу теперішнього часу у випадках так званого іронічного заперечення дії і позачасового зневажливого ставлення до чого-небудь) не руйнують її семантичної стабільності. Минулий час має найобмеженіший транспозиційний потенціал, бо його форма НВ виражає тільки власну часову семантику, а форма ДВ – іноді значення майбутнього часу ДВ або теперішнього часу: *Бувайте! Ми поїхали; Ви готуйтесь, а я пішов по журнал; Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою, м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах* (О. Довженко). Вживання форм минулого часу у функції майбутнього пов'язане з уявним перенесенням майбутньої дії у минуле: ще не реалізована майбутня дія тоді уявляється як уже здійснена. Форми минулого, транспонуючись у майбутнє, у таких вторинних функціях можуть позначати близьке майбутнє або негайне теперішнє: *Усе, я пішов*, іронічне заперечення майбутньої дії: *Так він і зробив* (у значенні *Він не зробить*), майбутню дію, яка може і не відбутися: *Припустімо, я написав статтю, а потім?..* Контекст у цьому випадку має вирішальне значення для сприйняття дії такою, яка закладена в комунікативному завданні (у меті висловлювання).

Грамему давноминулого часу в українській мові іноді визначають як окрему одиницю у структурі морфологічних величин, хоча вважаємо, що її уживання стилістично й функціонально доволі обмежене, а тому услід за іншими дослідниками вважаємо, що давноминулий час – це одна з конструкцій минулого часу, яка вирізняється і значенням, і формою: за допомогою складеної формули вона реалізує семантику часу, який відбувся перед минулим. Наприклад, автори «Теоретичної морфології української мови» чітко розмежовують грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу, а давноминулий визначають як форму, „за допомогою якої порівнюється часовий перебіг однієї дії щодо іншої в минулому: одна з цих минулих дій передує другій” [10: 253] В. М. Русанівський вважає, що для дієслова в дійсному способі характерні чотири часові форми: теперішнього, минулого, давноминулого і майбутнього часу [25], А. П. Грищенко підкреслює, що „у часовій парадигмі українського дієслова функціонує виразна й повноцінна з функціонального погляду аналітична форма давноминулого, або передминулого, часу” [12: 380]. Сумніви щодо повноцінності зароджуються після того, як спостерігаємо надто малу кількість прикладів – і у наукових працях, де для опису цієї форми автори вдаються до одних і тих же прикладів, і намагаючись самостійно вибрати з текстів інші, власні зразки, напр., *Губернатор, віддавши останні розпорядження, пішов був назад до гостей, але тут його перестріла дружина* (М. Старицький); *Квиток за п'ять карбованців, що я купив був, повернув я конторі пароплавного товариства „Меркурій” з умовою, щоб його віддали задармо першому-ліпшому бідакові* (Т. Шевченко).. Підтвердженням того, що давноминулий час може бути лише додатковою формою минулого вважаємо саме те, що уживання її не надто поширене, обмежене художнім та розмовним стилем української мови, а про кількісну характеристику говорити взагалі не приходить.

Грамема майбутнього часу як категорійна морфологічна величина є сукупністю підграмем майбутнього ДВ а майбутнього НВ. Підграмема ДВ може виражати детерміноване та недетерміноване значення залежно від взаємодії з прислівниковою семантикою часу. Основним значенням форм майбутнього часу виступає вираження процесуальних ознак, що реалізуються як дії або стани після

моменту мовлення. Наприклад: *Я тебе любитиму й шануватиму... Дак я за тобою і вночі слідком ходитиму* (Б. Грінченко); *Защєбече соловейко В лузі на калині, Заспїває козаченько, Ходя по долині* (Т. Шевченко); *Як син, тобі доземно уклонюсь І чесно гляну в чесні твої вічі, І в смерті з рідним краєм поріднюсь* (В. Стус); *Перше, що я зроблю, це напишу про нього* (С. Павличко); *Проникну в будинок, коли старий буде спати, і зішкребу з сокола матеріал для аналізу...* (І. Роздобудько); *А степам будуть груди пекти ті залишені в полі гранати* (Л. Костенко). Синтаксичне функціонування форм майбутнього часу ДВ характеризує різноманіття модальних відтінків. За особливих синтаксичних умов ці форми можуть виражати значення теперішнього часу і переноситись у план минулого. Вторинні значення властиві формам майбутнього часу, утворених від дієслів ДВ, їх уживають для позначення регулярно повторюваних, типових (позачасових) процесів. Особливо виразно виступають форми майбутнього часу на позначення минулих дій, супроводжуючись експресивно-емоційними характеристиками, раптовістю перебігу, повторюваністю чи інтенсивністю. Майбутній час часто вживаний для прогнозування або здогадки, що має стосунок до теперішнього: *Я думаю, він зараз засне; Він, напевно, це побачить; Сподіваюся, в автора не складеться враження, ніби я вчу, як треба писати* (В. Слапчук); *Читачі „Сучасности“, маю надію, пригадають цей огляд* (Ю. Шевельов); *Та так, думаю, спитаю, може якраз натраплю на однодумців* (Л. Дереш). Реалізація додаткових значень майбутнього у реченні можлива завдяки синтаксичним умовам – вставним словам, лексичним конкретизаторам тощо.

Сукупність часових значень є необхідним компонентом предикативної осі речення, а одне із часових значень – формою його існування. Категорія часу належить разом із категорією модальності і частково особи до тих синтаксичних категорій, які системно створюють характерний для кожного речення семантико-граматичний момент співвіднесеності змісту речення з дійсністю (тобто предикативність, яку в мовознавстві окреслюють як категорію, що формує речення, надаючи його змістові характеру повідомлення про той або той факт реальної дійсності [8: 920]). Морфологічна категорія часу, безумовно, виступає в інваріантній позиції, але вона не передає усієї значеннєвої структури категорійних функцій у різних варіантах речень. За визначенням А. П. Загнітка, „морфологія існує перш за все як техніка для синтаксису, адже в мовленнєвих одиницях навіть всі аспекти синтаксичних явищ перебувають у взаємодії і взаємозумовлюють один одного” [15: 60]. Час – категорія дієслова, яка є відображенням об’єктивного часу і служить для темпоральної локалізації дії, стану, події. Ця локалізація є дейктичною, тобто співвіднесеною прямо чи опосередковано з реальним чи уявним часом. Вона полягає у вказівці на одночасність, попередність чи послідовність події (факту), дії щодо моменту мовлення, а за відносною часовою орієнтації – щодо якоїсь іншої точки відліку, наприклад, у складнопідрядних реченнях: *Коли я років вісім тому почала вивчати фемінізм і говорити про нього, у мене було відчуття, що я одна* (С. Павличко); *Коли читач бере до рук книгу, зауваживши ім’я на обкладинці (навіть не гортаючи), з наміром її прочитати – це заслуга автора* (В. Слапчук); *Дідусь уважно дивився зі збільшеної фотокартки на страшенний гармидер у кімнаті, який буває в останню ніч перед далекою дорогою* (Є. Кононенко).

В основі синтаксичної категорії часу лежить категорія часу дієслова, членами її виступають різні структури речення, які допускають у своєму складі різну кількість форм дієслова. Як варіант категорія часу речення (синтаксична) базується на фактах розбіжності значення часу дієслова, вжитого в реченні, з часом, вираженим у реченні іншими формами. Йдеться про транспозицію дієслівних форм, коли дієслово виступає у формі теперішнього часу, а у реченні реалізує, наприклад, семантику минулого чи майбутнього. Синтаксична категорія часу речення, виступаючи як відповідний параметр – його ознака, виявляється у внутрішньо-часових і зовнішньо-часових взаємодіях із проекцією на взаємодію часових значень у категоріях способу і виду. Морфологічна часова парадигма дієслова належить до відображально-дейктичних морфологічних категорій і виступає домінантою синтаксичної категорії речення, але остання є категорією відображально-інтерпретаційною, тому часові семи синтаксичних категорій виявляються і в парадигмі способу, і виду [22: 51-55]. Між морфологічною категорією часу дієслова та синтаксичною категорією часу речення існує складна взаємодія, але не рівнозначність. Часову парадигму речення утворює уся сукупність форм речення, які відтворюють синтаксичну категорію часу. Вона спрямована, насамперед, у сферу мовлення, оскільки визначає значення часу щодо моменту мовлення. Те, що синтаксична категорія місткіша за морфологічну категорію часу, підтверджено, на думку Н. Ю. Шведової, більшою складністю і різноманіттям синтаксичних часових значень, а також можливістю виражати ці значення конструктивно-синтаксичним способом у бездієслівних реченнях [29: 149]. Синтаксичний час яскраво представлений у конструкціях зі значенням теперішнього часу, співвідносних із моделями, що містять форми *був, буде*: *Атака за атакою* (Микола Хвильовий);

Тривога! (Микола Хвильовий); *Чи то тиша беззвучна хіба?* (О. Рисак). Сюди ж можна віднести синтаксичні конструкції з модальним значенням, які пов'язують темпоральну віднесеність ситуації або одного з її компонентів до майбутнього: *Здоров будь, Пушкін мій...* (П. Тичина); *Прости мені, земле, дурість мою* (В. Симоненко); *Дозволь сестрою стати* (С. Пиза).

У морфології категорію часу складає система формальних засобів вираження значень теперішнього, минулого і майбутнього. Дієслівні форми часу, протиставляючись між собою за часовими значеннями, не протиставляються за синтаксичними властивостями. Синтаксичну категорію часу характеризує складність і різноманіття часових значень, порівняно з морфологічною категорією дієслівного часу. У синтаксисі, у структурі його основної одиниці – реченні, категорія часу одночасно з категоріями особи і модальності є засобом реалізації предикативності, поєднуючи висловлювання з дійсністю та реальним часом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Бондар О. І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 41-45.
3. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: функціонально-ономасіологічний аспект: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01. / НАН України, Ін-т української мови. – К., 1998. – 32с.
4. Бондарко А. В. О функционально-семантических микрополях и граммемах в процессе речи // Русский язык за рубежом. – 1969. – № 12. – С. 38-45.27.
5. Бондарко А. В. Граммема и морфологическая категория // Юбилейная научно-методическая конференция Северо-западного зонального объединения кафедр русского языка педагогических институтов. Программа и краткое содержание докладов (27 янв. – 1 февр. 1969 г.) / Отв. ред. А. Г. Руднев. Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1969. – С. 24–26.
6. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. – Л.: Наука, 1976. – 255с.
7. Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация времени. – С.-Пет.: Изд-во С.- Пет. ун-та, 1999. – 206 с.
8. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения (На материале русского языка) // История советского языкознания: Некоторые аспекты общей теории языка: Хрестоматия. – М.: Высш. школа, 1981. – 451 с.
9. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
10. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматика української мови / За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пulsари”, 2004. – 400 с.
11. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39-43.
12. Грищенко А. П. Дієслово // Сучасна українська літературна мова, К.: Вища школа, 2002. – 438 с.
13. Докулил М. К. К вопросу о морфологической категории // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 3-16.
14. Есперсен О. Философия грамматики: Пер. с англ. – М.: Изд-во иностран. лит., 1958. – 404 с.
15. Загнітко А. П. Морфологічні категорії й когнітивна функція мови // Українське мовознавство. – 1993. – Вип. 20. – С. 60-68.
16. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові: Навчальний посібник. – Чернівці, 1967. – 60 с.
17. Іваненко З. І. Синоніміка прийменникових словосполучень, які виражають часові відношення: Посібник. – Одеса, 1959. – 43 с.
18. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология. – Братислава: Изд-во Словацкой АН, 1960. – 580 с.
19. Ким Е. О. Анализ категории таксиса в предложениях с глаголами памяти // Синтаксическая семантика конструкций с предикатными актантами. – Иркутск, 1998. – С. 239-262.
20. Ковалева Л. М. Некоторые вопросы теории полипредикативного предложения // Синтаксическая семантика конструкций с предикатными актантами. – Иркутск, 1998. – С. 5-37.
21. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 197 с.
22. Мірченко М. В. Семантична площина часу та синтаксична категорія часу речення // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки: Філологічні науки. – 1999. – № 13. – С. 51-55.
23. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
24. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1963. – 246 с.
25. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
26. Русская грамматика: В 2 т. – Praha: Academia, 1979. – Т. 1. – 664 с.
27. Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1957. – 286 с.
28. Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
29. Шведова Н. Ю. Русский язык. Язык значения в функциональном и эстетическом аспектах. – М.: Наука, 1987. – 191 с.
30. Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 95-113.

В статье проанализированы морфологические и синтаксические грамемы категории темпоральности, определенных их статус в составе этой категории. Морфологическую категорию времени формирует система формальных средств выражения настоящего, будущего и прошлого времени, особенный статус прошлого времени (давно минувшего) влияет на проблематичность его определения.

Ключевые слова: прошедшее, будущее, настоящее время, морфологическая категория времени глагола, момент речи, синтаксическая категория времени предложения.

In the suggested article it has been analyzed morphologic and syntax gramemas of the temporality category. It has been defined its status within the category. The morphology category of time is formed by the system in terms of expression for present, past and future meaning. There is a major impact of the specific status of greatpast tense for complexity of its definition.

Keywords: past, present, future tense, verb morphology category of time, moment of expression, time syntax category of sentence.

УДК 811.161.2'373 + 811.161.2'36

І. С. Савченко

СТРУКТУРНО-СЛОВОВІРНІ МОДЕЛІ ВІДДІЄСЛІВНИХ ОМОНІМІВ-ІМЕННИКІВ

У статті подано структурно-словотвірні моделі омонімів-іменників віддієслівного походження. У цих моделях представлено типи міжморфемної валентності омонімів та семантичні відношення між морфемами (тотожні, багатозначні, омонімічні), що сприяють утворенню омонімічних дериватів.

Ключові слова: структурно-словотвірні моделі, омоніми-іменники віддієслівного походження.

Проблема виділення омонімічних одиниць лексичного рівня має довготривалу історію вивчення, багату методологію дослідження, специфічні наукові традиції, в основу яких покладено почасти діаметрально протилежні теорії.

Аналіз явища омонімії у слов'янському мовознавстві, розпочатий ще в період пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.), здійснювався з лексико-семантичного, граматичного та словотвірного поглядів. Була спроба примирити змістовий та формальний підходи до розрізнення полісемії та омонімії, аналізуючи однозвучні слова на засадах комплексного застосування лексичних, словотвірних і граматичних ознак, що дало змогу виділити три основні принципи: функціонально-семантичний, структурно-словотвірний та категоріально-граматичний. Цей матеріал представлено в дисертаційному дослідженні автора — «Принципи виділення лексичних омонімів-іменників в українській мові» [13], виконаному в 1994 р. під керівництвом доктора філологічних наук, професора, дійсного члена Академії вищої школи України, дійсного члена Академії педагогічних наук України, заслуженого діяча науки і техніки України Арнольда Панасовича Грищенка.

Мета цієї статті – показати дієвість структурно-словотвірного принципу виділення лексичних омонімів в українській мові, зокрема омонімів-іменників віддієслівного походження, шляхом представлення структурно-словотвірних моделей аналізованих одиниць.

У лінгвістичній науці по-різному з'ясовують роль словотвірних чинників при аналізі лексичної омонімії: дослідники цього явища кваліфікують словотвірні зв'язки слова то як основну [15, 88], то як додаткову [3, 76], чи як розрізнявальну [11] ознаку.

Структурно-словотвірний аналіз фіксує —**по**му омонімів у тих випадках, коли розщеплення значень слова супроводить утворення нових словотвірних центрів, не зв'язаних між собою семантично» [5, 78]. Є навіть спроби заперечити дериваційний аспект при виділенні омонімів, оскільки він —**в**рішального значення мати не може», будучи —**ф**ктом лексико-семантичного плану» [1, 78]. На недоліки структурно-словотвірного аналізу вказує також Ф. П. Філін, мотивуючи це тим, що —**ом**німи – явище лексичної семантики», а для їхнього визначення —**в**ауваються цілком рівноправні способи: структурно-семантичний, морфолого-словотвірний, структурно-граматичний» [16, 59].

Наведені міркування засвідчують не завжди адекватне тлумачення дериваційного фактора на лексичному рівні, що, у свою чергу, звужує межі застосування структурно-словотвірного принципу, основу якого складає морфемна валентність омонімів певного лексико-граматичного класу слів.

За характером членування дериватів-омонімів на значущі частини можна виділити два типи омонімічних одиниць: 1) омоніми з ідентичним морфемним членуванням та 2) омоніми з неідентичним морфемним членуванням.

Омонімічні пари і ряди першого типу творяться, як правило, за конкретними структурно-словотвірними моделями, в основі яких лежить сполучуваність семантично різних морфем – тотожних, багатозначних, омонімічних. Структурно-словотвірне моделювання схематично відтворює